

Apie realybę ir statymą, arba kę veikę Platonas Sirakūzuose?

Šerpytytė, Rita

Apie realybę ir statymą, arba kę veikę Platonas Sirakūzuose?

Problemos, vol. Suppl., 2022

Vilniaus Universitetas, Lituania

Disponible en: <https://www.redalyc.org/articulo.oa?id=694574425004>

DOI: <https://doi.org/10.15388/Problemos.Priedas.22.4>

Esta obra está bajo una Licencia Creative Commons Atribución 4.0 Internacional.

Apie realybę ir įstatymą, arba ką veikė Platonas Sirakūzuose?

On Reality and Law, or What was Plato Doing in Syracuse?

Rita Šerpytytė rita.serpytyte@fsf.vu.lt

Vilniaus universiteto, Lietuva

 <https://orcid.org/0000-0002-4818-1192>

Abstract: The article critically reconsiders the attitude of Giorgio Agamben, which indicate the “unreality” of the action denoted by the term “realization” as opposite to reality. This question is primarily projected into Hegel’s philosophy, in which reality is not equated with actuality (*Wirklichkeit*) and realization with actualization. It is considered what could be the basis of such Agamben’s approach, which does not see the need to distinguish between reality (*Realität*) and actuality (*Wirklichkeit*). The reliance on Aristotle’s metaphysics, the division of *dynamis* and *energeia* is of crucial importance in Agamben’s philosophy. It is this point that allows Agamben to apply the term “reality” to only ontologically treated *realtà* and at the same time contrast it with the movement of an ontic nature – realization. When raising the question – what does it mean to realize laws? – the controversial relationship between the law and reality is considered.

Keywords: reality, actuality, realization, *Realität*, *Wirklichkeit*, law.

Summary: Straipsnyje kritiškai permąstomos Giorgio Agambeno nuostatos, nurodančios realizacijos terminu žymimo veiksmo „nerealumą“, priešingumą realybei. Šis klausimas pirmiausia projektuojamas į Hegelio filosofiją, kurioje realybė nėra sutapatinama su tikrove, o realizacija – su tapimu tikrove / įsitikrovinimu. Svarstoma, koks galėtų būti tokio Agambeno požiūrio, kuris nemato būtinybės atskirti realybę ir tikrovę, pagrindas. Esmingą reikšmę Agambeno filosofijoje turi jo atsirėmimas į Aristotelio metafiziką, jo *dynamis* ir *energeia* perskyrą. Būtent šis atramos taškas Agambenui leidžia realybės terminą taikyti vien ontologiškai traktuojamai tikrovei ir sykiu supriešinti ją su ontinio pobūdžio judesiu – realizacija. Keliant klausimą – ką reiškia realizuoti, įgyvendinti įstatymus, svarstomas kontroversiškas įstatymo santykis su tikrove

Keywords: realybė, tikrovė, realizacija, *Realität*, *Wirklichkeit*, įstatymas.

Agambenas ir realybės problema

Ilgą laiką galėjo atrodyti, kad vienas ryškiausių ir labiausiai tarptautinėje erdvėje žinomų italų filosofų – Giorgio Agambenas – yra indiferentiškas dabarties filosofijoje atsinaujinusiai *realizmo* problemai. Turiu galvoje realizmo klausimą – taip, kaip jis keliamas spekuliatyviajam realizmui bei naujam realizmui atstovaujančių autorių – Quentino Meillassoux., Grahamo Harmano., Ray’aus Brassier., Maurizio Ferrario., Markuso Gabrielio. tekstuose bei su jais į diskusiją apie *realybę* įsitraukusių filosofų – Catherine Malabou., Gianni Vattimo., Franca’os D’Agostini. ir kt. darbuose.

Tačiau šis vienas populiariausių šiuolaikinių italų filosofų į mūsų akiratį patenka neatsitiktinai. Į mano pačios tyrinėjimų lauką – tikrovės

Problemos, vol. Suppl., 2022

Vilniaus Universitetas, Lietuva

Recepción: 01 Noviembre 2022
Aprobación: 28 Noviembre 2022

DOI: <https://doi.org/10.15388/Problemos.Priedas.22.4>

Redalyc: <https://www.redalyc.org/articulo.oa?id=694574425004>

problemos ir jos ryšio su nihilizmu tyrinėjimų kontekstą – jis įsiveržia gana triukšmingai su savo viena paskutinių gana netikėto turinio knygų *Che cos'è reale? La scomparsa di Majorana* (Agamben, 2016). Ir įsiveržia pirmiausia – kaip aiškus ir nedviprasmiškas, nors iš pirmo žvilgsnio ir formalus patvirtinimas Agambeną nesant indiferentišką realybės problemai. Ne viename iš savo pranešimų konferencijose¹⁰, straipsnių užsienyje (Šerpytytė 2020) bei galiausiai netrukus pasirodžiusioje savo monografijoje *Tikrovės spektrai. Vakarų nihilizmas tarp diagnozės ir teorijos* (Šerpytytė 2019) esu pastebėjusi, kad nors ir gali atrodyti, jog iki šios knygos (*Che cos'è reale? La scomparsa di Majorana*) pasirodymo Agambenas kažkaip išvengė realybės, o tuo labiau realybės *Wirklichkeit* prasme klausimo svarstymo, – taip nėra. Jei taip būtų, tos mažytės ir gana migloto ir keisto turinio knygelės apie tai, kas realu, pasirodymas neturėtų aiškesnės ir didesnės prasmės. Iš tikrųjų, realumo problema, net ir būdama neįvardyta, grindė visą Agambeno filosofiją. O pastaroji knyga padeda tam tikrą ženklą sentencijos pabaigoje – tačiau kokį: tašką? Daugtaškį? Klaustuką? (Šerpytytė 2019: 266).

Šiandien drąsiai galiu teigti, kad šis ženklas tikrai nebuvo taškas. O daugtaškis. Ir sykiu klaustukas.

Bet jau tada išryškėjo du dalykai: viena vertus, Agambeno realybės sampratos neįmanoma perprasti, neapeliuojant į jo Aristotelio filosofijos permąstymą, kita vertus, agambeniškoje realybės sampratos, o tiksliau – atsakymo į klausimą, *kas yra realu?*, svarstymuose tylomis dalyvauja Kantas, taip pat Hegelis ir Heideggeris.

Kaip rašiau *Tikrovės spektruose*, nors nei minėtoje knygoje, nei tuo labiau ankstesnėse Agambenas neanalizuoja ontologinės realybės, apeliuodamas į *Realität* . *Wirklichkeit* perskyrą, interpretuodamas Aristotelio *dynamis* ir *energeia* Hegelio ir Heideggerio mąstymo perspektyvoje jis iš tiesų pateikia alternatyvų naujam realizmui realybės interpretavimą, realybės kaip *Wirklichkeit* interpretavimą (Šerpytytė 2019: 266).

Paties Agambeno fokusavimasis į realybę / tai, kas realu, mano nuomone, yra aiškiai išreikštas ir universaliausią prasmę įgyjantis porą metų anksčiau pasirodžiusios jo knygos *L'uso dei corpi* skyriuje „Modalinės ontologijos link“ (Agamben 2014: 192–227). Kitaip tariant, problemas, iškeltas modalinės ontologijos kontekste, galėtume laikyti savotišku ypatingu įvadu į specifinį klausimą *Kas yra tai, kas realu?*

Šis knygos skyrius – „įvadas į realumo problemą“ – patvirtina latentinį Aristotelio, Kanto ir Heideggerio dalyvavimą Agambeno svarstymuose. Nes labiausiai, kas krinta į akis šiame tekste ir kas verčia tam tikru būdu konceptualizuoti Agambeno sumanymą, yra ne jo teorinės išvados, o kai kurie jo svarstymo niuansai, pats klausimo kėlimo būdas. Agambenas čia ne tik akivaizdžiai teikia pirmenybę ne substanciškai orientuotai metafizinei ontologijai, būties, o sykiu realybės klausimą keliančiai klausimo „*kas yra?*“ pavidalu, o heidegeriškai orientuotai (fundamentinei) postmetafizinei ontologijai, įsiklausančiai į tai, „*kad yra*“, kitaip tariant, klausiančiai, *kaip* kas nors yra? Kita vertus, *L'uso dei corpi* knygos skyrius,

skirtas tam, ką Agambenas įvardija kaip modalinę ontologiją, nėra tiesiog Heideggerio ontologijos preferavimo ir prieraišumo pastarajai išraiška.

Kaip jau esu pastebėjusi, aptariamą Agambeno skyrių veikiau reikėtų laikyti ontologiškai nuosekliu archeologiniu Aristotelio *Metafizikos* perskaitymu, pasitelkiant svarbiausius scholastikos, naujųjų laikų ir dargi vokiečių idealizmo autorių argumentus, įsitraukiant į jų sukeltas diskusijas bei išryškinant jų pačių ne iki galo įsisąmonintas išdavas (Šerpytytė 2020: 517–526).

Būtent taip išryškėja ne tik paties Agambeno ontologinis maršrutas – kelias, ne atsitiktinai, o archeologiškai motyvuotai per klasikinio ontologinio mąstymo, kaip modalumo ontologijos tapsmo, išryškinimą vedantis jį prie savos impotencialumo ontologijos, bet ir labiau apibrėžtus kontūrus įgauna pati realybės problema.

Tačiau, įsitraukus į realybės klausimo kaip probleminio klausimo svarstymą, nesunku pastebėti, kad, net ir būdama tematizuota, realybės problema Agambeno pastarajame tekste iškyla kaip daiktų (*res*) „pasaulio“ vienovės principo paieška, susitelkiant į scholastinio *vinculum substantiale* (substancinio ryšio) kaip *modus* / būdo interpretavimą, tačiau neskiriant ypatingo dėmesio paties *res* sąvokos komplikuotam, netgi daugiareikšmiui vartojimui. Nekalbant jau apie filosofinius ir kasdienės apyvartos „nuotykius“, kuriuos ši sąvoka patiria atsidūrusi skirtinguose teoriniuose ir neteoriniuose kontekstuose ir skirtingose kalbose. O pakanka prisiminti tik daikto ir objekto vartosenos peripetijas, kad klausimas įgytų gana aštrų pobūdį (plačiau žr. Šerpytytė 2020). Tačiau, manyčiau, svarbiausias dalykas, kurį paslepia persiklojanti daikto ir objekto vartosenos, yra tas, kad išnyksta realybę ir tikrovę atskiriantis horizontas. Todėl gana natūralu buvo tikėtis, kad Agambenas anksčiau ar vėliau grįš prie paties *daikto* / *res*, o sykiu ir jo realybės svarstymai vyks kitu ontologiniu režimu.

Apie realizaciją – tarp realybės ir tikrovės

Galima būtų sakyti, kad naujausia Agambeno knyga tarsi ir atliepia tą lūkestį. Net ir pats knygos pavadinimas *L'irrealizzabile* (Agamben 2022) yra nedviprasmiška nuoroda į realybės klausimo tematizavimą ir tarsi pabaigia diskusiją apie tai, ar Agambenui rūpi realybės problema.

Tačiau kas iš tiesų rūpi Agambenui šioje naujoje knygoje? Jeigu formaliai ir trumpai atsakytume į šį klausimą, reikėtų tarti, kad jam rūpi realybę atskirti nuo realizacijos ir pademonstruoti ją esant „irealizabilią“ – ją esant tuo, kas ne tik nerealizuojama, bet ir iš principo nereikalauja realizacijos. Tačiau šiuo paradoksaliu ir gana miglotu tvirtinimu, kuriuo Agambenas apibrėžia savo svarstymų horizontą, sykiu signalizuojama tam tikra dviprasmybė, susidaranti iš dviejų artimų sąvokų – realybės ir realizacijos – vartosenos. Taigi, įdomu yra tai, kad, vienaip ar kitaip apeliuodamas į dviprasmybę, Agambenas pradeda ne nuo realybės, o nuo realizacijos aptarimo. Atrodytų, jį domina ne kas kita kaip realizacijos „problema“.

Tačiau apie kokią realizaciją kalbama, vartojant galininkinį veiksmažodį *realizuoti*? Kieno realizacija turima galvoje? Ir koks realizacijos rezultatas turimas galvoje, jeigu realizacija supriešinama su realybe, jeigu ką nors realizuoti, įgyvendinti nereikia realybės plotmės pasiekimo? O juk dargi turime reikalą ne vien su ontologinio žodyno, ir gal net visai ne ontologinio žodyno terminu, bet su įprastinės vartosenos žodžiu. Tad minėtas paradoksas ar prieštaravimas, net nepriartėdamas prie ontologinės logikos, pirmiausia griauja įprastą logiką.

Agambenas, ėmęs svarstyti realizacijos klausimą, pirmiausia pastebi, kad veiksmažodis *realizuoti* romanų kalbose (įskaitant ir jo gimtąją – italų kalbą) pasirodo labai vėlai. Italų kalboje *realizzare* aptinkamas tik XVIII a. ir dargi kaip prancūzų kalbos žodžio *réaliser* vertimas. Bet nuo to laiko jis vis dažniau imamas vartoti įvairiausiuose žodynuose – pradedant ekonomika ir politika, jis įsigali ir kitoms sritims atstovaujančiuose žodynuose. Taigi, galėtume teigti, kad jo uždelstas pasirodymas yra atvirkščiai proporcingas greitam paplitimui. Įdomu, kad italų kalboje jis imamas vartoti ir kalbant apie asmeninę patirtį – kaip tam tikras tos patirties refleksyvumo, jos suvokimo, įsisąmoninimo momentas. Tokią išvadą leidžia daryti Agambeno nuoroda į Leopardi *Zibaldone* – kūrinį, kuriame veiksmažodžio *realizuoti* vartojimas ir įgauna pastarąją prasmę. Agambenas cituoja Leopardi, sakantį „la società umana manca affatto di cose che realizzino le illusioni per quanto sono realizzabili“ („žmonių visuomenei labai trūksta suvokimo, kiek gali būti realizuojami įsivaizduojami dalykai“). Čia žodis *realizuoti* vartojamas du kartus, tačiau skirtingai – vieną kartą kaip pasiekiamumo, įgyvendinamumo sinonimas, kitą kartą – kaip suvokimo sinonimas. Apie tą skirtingas prasmes įgaunančią *realizuoti* vartosena, kaip pamatysime, suksis dalis intrigos. Tačiau Agambenas atkreipia dėmesį į ką kita: kadangi modernybės laikų politika ir menas yra apibūdinami kaip tokie, kur iliuzijos veikia labiausiai, neturėtų stebinti, kad būtent tose sferose realizacijos leksika atranda didžiausią paplitimą (žr. Agamben 2022: 5). Mes gi pastebėsime, kad šitaip šis žodis sykiu ir įtvirtina savo minėtąjį dviprasmiškumą, o jo vartosenos dviprasmiškumas savo apogėjų pasiekia anglų kalboje, kur *realise* – pirmiau nei „realizuoti, įgyvendinti“ – reiškia „suvokti, sugriebti, suprasti“.

Tačiau Agambenui „realizacijos“ paradoksas, kaip jau minėta, iš anksto yra numatytas kitur – realybės ir realizacijos prieštaroje. Bandydamas apčiuopti problemos kontūrą, jis pirmiausia nurodo į Karlą Maršą. Primindamas Marxo kontekstą, jis sako, kad ten kalbama apie filosofijos santykį su realizacija, apie filosofijos realizavimosi politikoje idėją. O tiksliau – nurodoma į Marxo atliktą Hegelio interpretaciją *Įvade į Hegelio teisės teorijos kritiką*. „Voi non potete abolire (*aufheben*) la filosofia, egli scrive, – senza realizzarla (*verwirklichen*)“ (Agamben 2022: 5–6). Taip italų kalba Agambenas cituoja Maršą, apeliuojantį į Hegelį, aiškinantį Hegelį. Prieš pateikdami šios citatos vertimą, atkreipsime dėmesį į du Hegelio–Markso vartojamus vokiškus žodžius – *aufheben* (kurį Agambenas verčia kaip *abolire*) ir *verwirklichen* (kuris ir yra verčiamas kaip *realizzare*). *Aufheben* palikdami vėlesniam

kontekstualiam aptarimui, atkreipsime dėmesį, kad terminu *realizzare*, t. y. *realizuoti*, Agambenas verčia žodį *verwirklichen*, kuris nėra tas pats kas *realisieren*. Tad Marxo citatos mintis „Jūs negalite įveikti / nukelti (*aufheben*) filosofijos, nepaversdami jos tikrove / nesutikrovindami (*verwirklichen*) jos“ nėra tapati minčiai „jos nerealizuodami“. Vėliau, kaip pastebi Agambenas, Marxas priduria, kad esą kai kas tikėjo „galėsia realizuoti filosofiją, jos neįveikdami“. O iš tiesų jis priduria „galėsia padaryti tikrovę filosofiją, jos neįveikdami“. Dar vėliau, pasak Agambeno, Marxas imperatyviai susieją tą *aufheben* ir *verwirklichen*, numatydamas santykio abipusiškumą (kai kalba apie filosofiją ir proletariatą). Bet čia, kaip matyti, jau prasideda tikras „pasiklydimas vertime“. *Realizzare* – *realizuoti* Agambeno imamas sinonimiškai vartoti ir norint nurodyti į *verwirklichen*, ir į *realisieren*. Klausimas, kodėl Hegelis vartoja skirtingus terminus, Agambenui kol kas nekyla. Šiuo atveju lietuviškai kaip tik tektų kalbėti apie „įsitikrovinimą“, „tapimą tikrove“, o ne realizaciją, nekalbant jau apie tai, kad dviejų vokiškų žodžių suplakimas verčiant juos vienu itališku terminu visiškai supainioja ir paslepia problemą. Bent jau terminologiškai. Galima tik anticipuojančiu režimu tarti, kad čia ir signalizuojama ne kas kita kaip realybės ir tikrovės horizontų išsitrynimas ir jų supainiojimas.

Tačiau Agambenas mano užčiuopęs pagrindinį realizacijos judesį įprasminantį prieštarinę klausimą. Juk jeigu manysime, kad Marxas nėra tiesiog Hegelio dialektikos perėmėjas, kaip tada būtų galima pateisinti simetriškai pateikiamas dvi prieštaringas tezes „abolire e realizzare filosofia“, „abolire e realizzare proletariato“? Būtent iš to aiškumo trūkumo, pasak Agambeno, netgi gimsta Theodoro Adorno negatyvioji dialektika, tvirtinanti, kad „filosofija, kuri vienu metu atrodė esanti įveikta, išsilaiko gyvenime, kadangi trūksta jos realizacijos momento“ („la filosofia, che un tempo sembrò superata, si mantiene in vita perché il momento della sua realizzazione è stato mancato“) (Agamben 2022: 6). Ir, manydamas, kad pagavo stambią žuvį, priduria: lyg jei netrūktų to momento, ji nebeegzistotų, o realizuodamasi būtų įveikta. Taigi, čia Agambenas mano, jog Adorno filosofija tą prieštaravimą tarp *aufheben* / *abolire* ir *realizzazione* tiesiog įtvirtina. Matyt, kaip paradoksą. Todėl jis klausia: ką tada reiškia *realizuoti(s)*? Anot Agambeno, tad vartojame tuos terminus, lyg jie savaime kažką reikštų, bet vos tik pabandome juos apibrėžti, jie išslysta iš mūsų.

Bandydamas atsakyti į savo tokiu pavidalu iškeltą klausimą, Agambenas nukreipia į Hegelio *Dvasios fenomenologiją*, ir čia jau prasideda įdomesni ir dar keblesni, o aš manau, kad kaip tik tą keblumą padėsiantys išspręsti dalykai. Jis pagaliau „primena“, kad tai, ką italai istoriškai, o ir pats Agambenas žymi žodžiu *realizzazione*, Hegelis žymi dviem vokiškais žodžiais *Verwirklichung* ir *Realisierung*. Šie terminai, anot Agambeno, pasirodo *Dvasios fenomenologijoje* atitinkamai 49 ir 19 kartų ir dar apie 20 kartų veiksmažodis *realisieren*. Na, o žymusis žodis *realità*, kuris man čia gal svarbiausias, Agambeno skaičiavimais, pasirodo 68 kartus kaip *Wirklichkeit* ir 110 kaip *Realität* (žr. Agamben 2022: 6). Įdomu, kad klausimas, kodėl atsiranda ši perskyra ir kodėl jis pats du skirtingus

Hegelio vartojamus vokiškus žodžius verčia vienu itališku *reallizzare*, Agambenui ir čia nekyla. Ir tai nėra neapsižiūrėjimas, o veikiau – teorinė pozicija.

Dvasios fenomenologijos akiratyje, kaip žinoma, yra sąmonės patyrimo aprašymas, kuris ir implikuoja, Agambeno teigimu, nuolatinį realizavimo(si) (*realizzazione*) procesą. Bent taip jį įvardija Agambenas. Tačiau būtent šiame Hegelio kūrinyje ir pasirodo realizavimosi terminu Agambeno įvardijamo proceso dvilypumas – skirtumas tarp realizacijos ir tapimo tikrove (įsitikrovinimo). Taigi, ar iš tiesų Hegelis kalba būtent apie tapimą tikrove ir realizaciją kaip apie procesą, apimamą vienu *realizacijos* terminu? Akivaizdu, kad ne. Ir tai patvirtina minėta Agambeno skaičiuotė. Kadangi ir Hegelis vartoja terminą *realisierung*, ką jis reiškia pačiam Hegeliui, ką jis žymi *Dvasios fenomenologijoje*?

Kokios sąvokos čia vartojamos Hegelio, kurios Agambeno filosofijoje virsta atitinkančiomis tarsi ir vienu terminu apimamą realizacijos procesą, atrodo, aišku. Tačiau, prieš dekonstruodami to nevienareikšmio proceso suplakimą, pastebėsime, kad Hegelio *Dvasios fenomenologijoje* realizacija atsiskleidžia kaip defektyvus procesas, toks, kuris signalizuoja tam tikrą stygių. Tai yra trūkstamas procesas. Tas stygius yra tikrumo stygius. Ar Hegelis kalbėtų apie juslinį tikrumą (kurio atžvilgiu, kaip jis tiki, Tikrovė / *Realtà* . *Wirklichkeit* nukelia („abolisce“) savo Tiesą ir „sako skirtinga nei tai, ką nori pasakyti“; ar kalbėtų „apie galios dialektiką“ („Galios realizacija yra tuo pat metu Tikrovės / *Realtà* . *Wirklichkeit* praradimas“); ar kalbėtų apie natūralią (betarpišką) sąmonę (kuriai „sąvokos realizacija“ yra jos pačios praradimas), ar apie kultūrą (kurioje Pats / *Selbst* . *Se* yra įsisąmoninantis save kaip esantį realų / tikrą tikrai kaip nukeltą / įveiktą Pats / *Selbst* . *Se*), ar apie gražią sielą (kurios „realizavimasis ištirpsta / nukeliamas į tuščią miglotumą“), ar pagaliau apie nelaimingąją sąmonę („jos tikrovė / *realtà* betarpiškai yra jos niekas“), realizacija visada yra savęs nukeltis / įveika ir praradimas. Kiekviena iš dvasios figūrų, kurios realizuojasi savo tapsmu, nukeliama / įveikiama, kad užleistų vietą kitai figūrai, kuri, savo ruožtu, lygiai taip pat užleidžia vietą kitai iki pat „absoliutaus žinojimo“ pasiekimo. Taip, beje, realizacijos procesą Hegelio *Dvasios fenomenologijoje* traktuoja ir Agambenas.

Jis taip pat pripažįsta, kad Hegeliui absoliutus žinojimas (*das absolute Wissen*) – tai yra dvasia, kuri save pažįsta kaip dvasią, – nėra *realtà*. Bet ar ne čia ir įvyksta esminis paties Agambeno pozicijos, apmąstančios realizacijos santykį su tikrove, „užkliuvinimas“ už realybės ir tikrovės nesutapimo nepaisymo problemos? Ką sako Agambenas teigdamas, kad „Hegeliui absoliutus žinojimas (*das absolute Wissen*) nėra *realtà*? Jis, be abejo, šį „nėra“ taria, turėdamas galvoje realizacijos proceso „rezultatą“ („absoliutų žinojimą“) ir jo santykį su pačia *realtà*. Tačiau ką – realybę ar tikrovę – čia Agambenas turi galvoje, kalbėdamas apie Hegelį? Kad ir ką jis turėtų galvoje, sąvokiniu lygmeniu *realtà* nusitrynus skirtumui tarp realybės ir tikrovės, absoliutus žinojimas tampa supriešintas tik su realybe. O juk Hegeliui absoliutus žinojimas nėra *tiesiog* tikrovė kaip *Wirklichkeit* (bet ne realybė), jis nesutampa su tikrove. Taigi, čia, viena vertus, kalbama ne apie realizacijos nesutapimą su realybe kaip

Realität, o nesutapimą su tikrove kaip *Wirklichkeit*, kita vertus, apie tai, kad absoliutus žinojimas (realizacijos procesas kaip tapymas, kurio *telos* yra tikrovė kaip *Wirklichkeit*, įsitikrovinimo tapymas) vis dėlto nepasiekia tikrovės. Tad absoliutus žinojimas yra nuolatinis pačios tos „realizacijos“ kontempliavimas, kur būtent tikrovė, bet ne realybė turi kiekvieną kartą būti paneigta ir pasirodyti prisiminime tik „kaip savęs pačios (dvasios) begalinumo putos“. „Realizacija Hegeliui yra neigimas – pats radikaliausias tikrovės / *realtà*. *Wirklichkeit* neigimas, nes jeigu visa yra realizacija, tada pati tikrovė [ką Agambenas vadina tuo vienu žodžiu *realtà* – aut. past.] yra kažkas nepakankama, kuri turi būti nuolatos nukeliama ir įveikiama“ (Agamben 2022: 7), tarsi pritardamas Hegeliui teigia ir Agambenas. Bet čia kaip tik Agambenas sako, kad realizacija yra *realitybės* neigimas („visa apimančiu“ žodžiu *realtà* nutrinamas skirtumą tarp *Wirklichkeit* ir *Realität*). O tada tampa svarbu ne vien tai, kad paskutinė / galutinė sąmonės figūra negali turėti kitos formos kaip tik realizacijos realizacija (tai ir yra absoliutus žinojimas), bet ir tai, kad realizacija jam tampa *realitybės*, o ne *tikrovės* priešybe. Bet to nesimato Agambenui vartojant vieną terminą *realtà*. Ir bent jau sąvokiniu lygmeniu tai atrodo paradoksaliai. Ir ne vien Agambenui. Nes, lotyniškos kilmės žodžiu *realtà* apimamą tikrovės ir realybės nesutapimą teoriškai artikuliuojant, turėtų keistis ir konceptualinė tyrinėjimo kryptis. Ir didysis Agambeno skelbiamas skandalas, kad realybė niekada nepretenduoja būti realizuota, teoriniu požiūriu nebeatrodytų taip skandalingai.

Tačiau, „nesutikdamas“ su Hegeliu, Agambenas (2022: 7–8) teigia: „Prieštaraujant tokiai sampratai kaip argumentą reikėtų priminti, kad realybė (*realtà*) nėra realizacijos efektas (pasekmė), bet neatskiriamas būties atributas. Taigi, tai, kas realu (*il reale*), kaip toks, pagal apibrėžimą yra tai, kas nerealizuojama (*irrealizabile*)“.

Tad kam gi iš tikrųjų prieštarauja Agambenas Hegelio koncepcijoje? Atrodo, jis prieštarauja Hegelio įtvirtintam absoliučios dvasios siekiui realizacijos kaip sąmonės *tapymo* procesu pasiekti *realitybę*. Kita vertus, jam atrodo, kad pats Hegelis savomis rankomis ir sugriauna tokį tikslą – Hegeliui, anot Agambeno, realizacija nėra tas procesas, kurio rezultatas galėtų būti realybė, tai „tik“ begalinis save neigiantis sąmonės siekis. Tačiau ko, anot paties Hegelio, siekia sąmonė tuo saviDestrukciniu procesu, tuo tapsmu? Agambenui atsakytume – realizacijos procesu ji siekia ne pasiekti realybę; realizuodamasi ji siekia įsitikrovinti, tapti tikrove. Agambenas dvasios fenomenologijoje teikia pirmenybę realizacijai kaip sąmonės savižinos procesui, o ne pačios sąmonės tapimo tikrove proceso prieštarinėjimui, aptinkamam realizacijos lygmeniu, savimonės lygmeniu.

Šioje perspektyvoje tampa įdomu pastebėti ir sykiu paaiškinti, iš kur kai kuriose kalbose, pirmiausia anglų kalboje, bet tam tikra prasme ir italų kalboje, kyla termino *realise* / *realizzare* vartosena „suvokimo“ reikšme. Kaip jau užsiminta, anglų kalboje pirminė žodžio *realise* reikšmė neabejotinai yra „suvokti“, o ne „realizuoti“, italų kalboje su tuo susiduriame, kai turima galvoje *realizzare* reikšmė kaip patirties refleksija, patirties suvokimas.

Ar šiuo požiūriu istoriškai kuo nors dėta Hegelio *Dvasios fenomenologija*, be specialesnių tyrimų nesimėčiau spręsti. Bet kad minėta vartoseną atitinka susiaurintą agambenišką dvasios tapsmo suvedimą į realizacijos terminu apimamą procesą Agambeno filosofijoje, yra daugiau nei akivaizdu.

Kita vertus, sykiu su vokiško konteksto įvedimu į itališką vartoseną ima matytis sąvokų neatitikimas. Ar nėra taip, kad italų kalboje (lotyniškas paveldas) išlieka susiplakusios tos dvi realybės ir realizacijos prasmės, kurias, pradedant Kantu, o paskui ir Hegeliu, imama skirti ir atriboti – *Realität* ir *Wirklichkeit*?

Žinoma, galima prisiminti, kad Heideggeris yra pastebėjęs, jog Vakarų filosofinis žodynas apskritai yra formavęsis per visą seriją vertimo dviprasmybių. Ir, pastebėsime, tai pasakytina ne vien apie *realybės* bei *realizacijos* sąvokas ir jų santykį su tikrove.

Įstatymas tarp realybės ir tikrovės

Šiame agambeniškame-hėgeliškame realybės ir realizacijos santykio svarstymo kontekste ypatingu raktu tampa įstatymo problema.

Ir ne vien formaliai atsižvelgiant į tai, kad Agambenas savo knygoje *L'irrealizzabile* realybės ir realizacijos nesutapatinamumo svarstymą pradeda nuo Marxo, interpretuojančio Hegelio *Teisės filosofijos apmatus*. Atvirkščiai. Čia kaip tik pravartu, Agambeną palikus nuošalėje, imti į rankas patį Hegelio veikalą *Teisės filosofijos apmatai* ir ten ieškoti tęsinio atsakant į klausimą, kas pačiam Hegeliui yra „realizacija“ ir „tapimas tikrove“.

Filosofinio teisės mokslo objektas yra teisės sąvoka ir jos realizacija.

Filosofija nagrinėja idėjas; taigi ne tai, kas paprastai vadinama grynomis sąvokomis; maža to, ji parodo jų vienpusiškumą bei neteisingumą, taip pat ir tai, kad tik sąvoka (ne tai, ką dažnai tenka girdėti taip vadinant ir kas yra abstraktus samprotinis apibrėžimas) turi tikrovę, ir būtent taip, kad ji pati ją sau suteikia. Viskas, kas nėra pačios sąvokos nustatytoji tikrovė, yra praeinanti esatis, išorinis atsitiktinumas, nuomonė, neesminis reiškinys, netiesa, apgaulė ir t. t. Struktūra, kurią realizuodamasi sąvoka suteikia sau, yra kitas pačiai sąvokai pažinti esminis idėjos momentas; jis skiriasi nuo formos, kuri yra tik sąvoka <...>.

<...> Teisės idėja yra laisvė, o kad ji būtų teisingai suprasta, reikia pažinti jos sąvoką ir šios sąvokos esatį. (Hegel 2000: 42–43)

Taigi, atrodytų, tikrai atradome tą Hegelio koncepcijos vietą, kur jis artikuliuotai svarsto ne ką kita, o realizacijos santykį su pačiu dalyku, pačiu daiktu, tikrove. Tačiau užtenka žvilgtelėti į Hegelio teksto vokiškąjį originalą, kad įsitikintume, jog jis šiame paragrafe iš viso nekalba apie realizaciją:

Die philosophische Rechtswissenschaft hat die Idee des Rechts, den Begriff des Rechts und dessen Verwirklichung zum Gegenstande.

Die Philosophie hat es mit Ideen und darum nicht mit dem, was man bloße Begriffe zu heißen pflegt, zu tun, sie zeigt vielmehr deren Einseitigkeit und Unwahrheit auf, sowie daß der Begriff (nicht das, was man oft so nennen hört, aber nur eine abstrakte Verstandesbestimmung ist) allein es ist, was Wirklichkeit hat und zwar so, daß er sich diese selbst gibt. Alles, was nicht diese durch den

Begriff selbstgesetzte Wirklichkeit ist, ist vorübergehendes Dasein, äußerliche Zufälligkeit, Meinung, wesenlose Erscheinung, Unwahrheit, Täuschung usw. Die Gestaltung, welche sich der Begriff in seiner Verwirklichung gibt, ist zur Erkenntnis des Begriffes selbst das andere, von der Form, nur als Begriff zu sein, unterschiedene wesentliche Moment der Idee. (Hegel 1979: 29)

Kaip matyti, pačiame pirmame šio paragrafo sakinyje kalbama ne apie teisės sąvokos realizaciją, o apie „den Begriff des Rechts und dessen Verwirklichung zum Gegenstande“, ką siūlyčiau įvardyti kaip „teisės sąvoką ir jos tapimą tikrove / įsitikrovinimą“. Įdomu pastebėti, kad angliškajame šio veikalo vertime vartojamas terminas *actualization* (Hegel 2003: 25). Nesileidžiant į platesnius svarstymus apie tokio pasirinkimo motyvus, akivaizdu, kad vertėjas ne tik nebando vartoti žodžio *realise* (kuris anglosaksiškame kontekste prigijęs „suvokimo“ reikšme), bet ir įtvirtina, o gal atranda sąvoką, kuri anglų kalboje, bet ne tik (taip pat prancūzų, o iš dalies ir italų kalboje), tampa vokiškojo *Wirklichkeit* (tikrovė) vienu iš reikšminių atitikmenų.

Ir iš tiesų – pats Hegelis šiame teksto paragrafe, o ir visame *Teisės filosofijos apmatų* tekste kalba apie tikrovę ir teisės sąvokos tapimą tikrove – *Wirklichkeit* ir *Verwirklichung*, bet ne apie realybę ir realizaciją. Taigi tektų pastebėti, kad, lyginant su *Dvasios fenomenologija*, čia šiek tiek pasikeičia Hegelio tyrinėjimų fokusas: pastarojoje knygoje buvo aptariamas tikrovės santykis ir su realizacija, ir su tapimu tikrove, o *Teisės filosofijos apmatuose* susitelkiama į tikrovę ir sąvokos tapimą tikrove.

Sunku būtų Agambeną įtarti neapsižiūrėjimu ar problemos „pakeitimu“. Dar sunkiau būtų jį įtarti nekritišku pasitikėjimu itališkaisiais Hegelio vertimais, kur, beje, „Verwirklichung zum Gegenstande“, kaip ir lietuvių kalboje, įvardijamas *realizzazione* („realizacija“).

Veikiausiai jį įtarčiau noru sublimuoti itališką žodį *realtà*, pakylėjant jį vien tik į būtiškąją prasmę turinčios tikrovės reikšmės rangą, atmetant jo bet kokias realistines ontines konotacijas ir sykiu neatsižvelgiant į tebesitęsiančius *Realität* ir *Wirklichkeit* skirtumo įprasminimo nuotykius.

Tačiau Agambeno tekstuose esama dar vienos svarbios perspektyvos, kuri gali padėti perprasti autoriaus intencijas bei padėti griežčiau nubrėžti jo realybės ir realizacijos santykio koncepcijos kontūrus. Tai – realybės santykio su įstatymu problema.

Kaip žinoma, Agambenui aiškinantis realybės ir realizacijos prasmę ir jų tarpusavio santykį, ypač svarbus tampa vienas Hegelio į apyvartą įvestas terminas – *aufheben*. Hegelio dialektikoje *aufheben*, kaip žinoma, yra dvejopos reikšmės žodis – viena vertus, jis reiškia „panaikinti, sustabdyti“ (*aufhören lassen*), kita vertus, – „konservuoti, išsaugoti“ (*aufbewahren*). Gal todėl jis lietuviškai verčiamas kaip „nukeliantis“. Čia tenka vėl prisiminti, kad realizavimo veiksmą / judesį Agambenas iš pat pradžių susieja būtent su *aufheben*. Taigi, realizavimo veiksmas tokiu būdu irgi suprantamas kaip dviprasmiškas – ir sustabdantis, ir išsaugantis.

Bet Agambenas nenustoja priminti, kad į Hegelio filosofiją šis terminas ateina iš Lutherio mokymo, o tiksliau – Lutherio *Naujojo Testamento* vertimo. Tai jis tvirtina tiek naujoje knygoje *L'irrealizzabile* (Agamben 2022: 9), tiek ir kur kas ankstesnėje – *Il tempo che resta* (Agamben 2005: 94–96). Šiuo priminiu jis apeliuoja į apaštalo Pauliaus mintį *Laiške romiečiams* (3.31), kur kalbama apie įstatymo panaikinimą (*katargoumen*) ir sykiu jo išaukštinimą (*histanomen*) per tikėjimą (Agamben 2022: 9). Čia tenka pastebėti, kad kaip *aufheben* „haben wir Gesetz auf“) Lutheris išverčia Pauliaus terminą *katargesis*.

Agambenas abiejuose savo minėtuose tekstuose tvirtina, kad Hegelis akivaizdžiai perimęs tą liuterišką prasmę, nors pauliškas to termino vartojimo kontekstas esąs šiek tiek kitas. Mesianistinėje perspektyvoje Mesijo atėjimas reiškęs įstatymo tikslą (*fine, telos*) – jo pasiekimą ir pabaigą kaip išsipildymą (*telos tou nomou*, Rm 10.4). Kitaip tariant, čia *telos* kaip graikiškas terminas turįs dvejopą prasmę – tikslas ir sykiu pabaiga, išpildymas, atbaigimas, pilnatvė. Taigi, Agambenas pastebi, kad Pauliaus kritika nebuvusi nukreipta į *Torah* kaip tokią, bet į patį įstatymą jo normatyviniu aspektu, kurį jis apibrėžęs kaip *nomos ton entolon* (paliepimų, komandų įstatymas, Ef 2.15) ir kaip *nomos ton ergon* (legge delle opera, veikimų / veiksmų, įstatymas, Rm 3.27) (Agamben 2022: 9). Taigi, teisingumas yra gaunamas išpildant veiksmus, prisakytus įstatymu (Agamben 2022: 9).

Tad kiekvienu atveju, kai reikia išreikšti santykį tarp Mesijo ir įstatymo, jis, Paulius, anot Agambeno, vartojęs žodį *katargeo*. O Agambenas nurodo, kad šis žodis čia nereiškė „sugriauti“, kaip klaidingai verčia Vulgata, o reiškė „padarysiu neveikiantį“ – „rendo inoperante, faccio uscire dall'ergon e dal'energia“ (šiuo atveju *katargeo* prasmė yra priešinga nei *energeo* – „paleisti į darbą, aktualizuoti“).

Manychiau, kad Agambeno sampratos originalumas, pati galimybė supriešinti realybę ir realizaciją kaip tik ir kyla, viena vertus, iš pauliškų *Naujojo Testamento* interpretacijos akcentų, kita vertus, ir iš šios interpretacijos išaknytumo Aristotelio mąstyme atskleidimo. Taigi, anot Agambeno, Paulius labai gerai žinojo Aristotelio mokymą apie *dynamis* (potenciją) ir *energeia* (aktą). Tačiau reikalas tas, kad, turint omenyje įstatymą, mesianiškas įvykis esąs inversiškas šių terminų normalaus (privilegijuojančio akto, t. y. įgyvendinimą, realizaciją) vartojimo atžvilgiu. Įstatymo atbaigimas (*compimento*) dezaktyvuoja jo *energeia* ir darąs neveikiančius jo paliepimus. Įstatymas nustoja būti kažkuo, kas faktiškai ir veiksmis realizuojama ir *katargesis* savo normatyviniu aspektu atverianti(s) tikinčiajam *realiā* tikėjimo galimybę, kaip *Torah* pilnatvę ir atbaigimą, dabar prisistatęs (-anti) kaip „tikėjimo įstatymas“ (*nomos pisteos*, Rm 3.27). Taigi, tai esanti atstatyta įstatymo galia (*dynamis*). Bet čia tiesiogiai negalime kalbėti nei apie įveiką, nei apie realizaciją – tikėjimas nesąs tai, kas galėtų būti realizuota, kadangi jis pats yra vienintelė realybė / tikrovė / *realta* ir vienintelė įstatymo tikrovė.

Manychiau, kad šis Agambeno „ekskursas“ į paulišką *Naujojo Testamento* interpretaciją, atskleidžiantis aristoteliškosios metafizikos pagrindą perinterpretuojant mokymą apie *dynamis* (potenciją) ir *energeia*

(aktą), jam ir leidžia jo vartojamai *realta* sąvokai suteikti išimtinai ontologinę prasmę bei supriešinti ją su ontinės prigimties judesį įvardijančiu *realizacijos* terminu.

Bet kaip tada yra su Platonu ir jo trimis kelionėmis į Siciliją, į Dionisijo rūmus, kuriomis jis, atrodo, siekęs filosofijos realizavimo(si) politikoje? Trumpai būtų galima pasakyti, kad, pasak Agambeno, tokį požiūrį apskritai lemia nepakankamai atidus Platono VII laiško skaitymas. Tačiau akivaizdu, kad tai, ką Agambenas vadina atidumu, yra susiję su labai skirtinga prieiga prie problemos.

Todėl svarstydamas ir dvejodamas, ar verta <...> leistis į kelionę, ar elgtis kaip kitaip, nutariau, kad reikia keliauti, jei tik ketinau (a portare a buon fine, apoteleין) įgyvendinti tai, ką buvau apmąstęs svarstymuose apie įstatymus ir valstybinę santvarką (politica). Kaip tik dabar atėjo tinkamas metas šiems mėginimams, kadangi pakako įtikinti vieną vienintelį žmogų tam, kad išpildyčiau visus gerus ketinimus (328c). (Platonas 2005: 73)

Norint suprasti Platono intenciją, be abejo, reikia ją susieti su jo ankstesniais dialogais, kur gana „aiškiai“ nusakyta filosofijos ir politikos santykis, o jis dažniausiai traktuojamas labai paprastai – valstybę valdyti, politiką įgyvendinti, o sykiu ir įstatymus įgyvendinti turi filosofai. Bet ir VII laiške, atrodytų, yra išreikštas panašus požiūris 326b fragmente: „Šlovindamas tikrąją filosofiją, buvau priverstas sakyti, kad tik ji suteikia galią įžvelgti, kas yra teisinga ir politikoje“ (Platonas 2005: 71).

Turbūt nėra būtinybės įrodinėti, kad chrestomatinis Platono filosofijos ir politikos santykio traktavimas yra susijęs su išgalėjusiu filosofo-valdovo vaizdinio primetimu Platono mąstymui. Šiame kontekste dažniausiai skaitomas ir Platono VII laiškas. Šią interpretavimo linkmę ypač sustiprina Hegelio požiūris, išreikštas *Istorijos filosofijos paskaitose*, interpretuojantis Platono *Valstybę*. Neminiu daugiau šio teksto detalių, pakanka prisiminti Hegelio teiginį: „kai Platonas tvirtina, kad valdžia priklauso filosofams, jis nori pasakyti, kad visas valstybės gyvenimas yra reguliuojamas universalių principų“ (1932: 178). Taigi, Platono kelionę į Sirakūzus būtų galima laikyti „logiška“, nors ir nesėkminga.

Agambenas, bandydamas pasakyti savą žodį apie šią seną ir dažnai laikomą išspręsta problemą, didžiausią pagarbą išreiškia Micheliui Foucault – filosofui, kuris pademonstravęs minėtos interpretacijos – t. y. kad Platonas pagaliau vykęs į Sirakūzus realizuoti įstatymų, kurių teoriją anksčiau buvo sukūręs – neadekvatumą. Foucault (2008: 272) apie tai rašė:

Lemiamas yra tik sutapimas viename subjekte filosofijos ir politikos <...>. Bet iš šito, tai yra iš fakto, kad tasai, kuris praktikuotų filosofiją, dar ir naudotųsi valdžia (galia), arba tasai, kuris naudotųsi valdžia, dar būtų ir praktikuojantis filosofiją, niekaip negalima daryti išvados, kad filosofinis žinojimas konstituoja veikimo ir politinių sprendimų įstatymus. Svarbu yra tai, kad tasai, kuris yra politinės galios subjektas, būtų ir filosofinės veiklos subjektas.

Tai nėra paprasčiausias filosofinio žinojimo ir politinio racionalumo sutapatinimas: kalbama tik apie buvimo būdą, o tiksliau – apie individą, kuris užsiima filosofija, o ne apie pačią filosofiją. Taigi, čia svarbus „sutapimas tarp filosofuojančio subjekto būdo būti ir politiką

praktikuojančio subjekto būdo būti“ (*ibid.*). Tad daroma išvada, kad čia kalbama jokių būdu ne apie filosofijos ir politikos turinių koki nors sutapimą...

Jeigu bandysime šiuos Foucault svarstymus nukreipti į mus dominančią perspektyvą, turėsime paklausti, ką reiškia, kad, Platono žodžiais tariant, *dynamis politiké*, politinė galia, sutampa su filosofija, o šioji – su politine galia? Kaip Foucault parodė, čia nekalbama apie vienos jų realizavimąsi kitoje, kalbama apie jų sutapimą viename subjekte. Čia Agambenas prisimena, kad Platonas VII laiško pradžioje pasakoja nusprendęs atsiduoti filosofijai, kai pamatė, kad jo polyje jokia politinė veikla tapo neįmanoma. Taigi, filosofijos galimybė sutapo su politikos negalimumu arba, labiau agambeniškai, filosofinis potencialumas sutapo su politiniu impotencialumu. Filosofe-valdove filosofijos galimybė turėtų sutapti su politikos galimybe viename subjekte, bet tai būtų ne dėl jų kaip tokių (užsiėmimų pobūdžio), o dėl politiko ir valdovo sutapimo viename subjekte „dėl dieviškos lemties“.

„Filosofas nenustoja dėl to būti kaip toks, jis nėra įveikiamas realizuodamasis filosofijoje, bet jo potencija (galia) identifikuojasi su suvereno galia. Dviejų galių sutapimas yra abiejų tikrovė ir tiesa. Kaip realios / tikros, jos nereikalauja realizavimosi: yra tiesiog nerealizuojamos, tiksliau – irealizabilios“ (Agamben 2022: 12). Taigi, irealizabili yra pati tikrovė. Nors Agambenas iš tiesų saktų, jog irealizabili yra pati realybė, nes jam didesnę paradoksalumą indikuoja *realybės* terminas.

Tad filosofija, anot jo, neturi siekti realizuoti politikoje, jeigu norima, kad dvi potencijos sutaptų ir kad valdovas taptų filosofu, ji, kaip tik turi, priešingai, visą laiką būti savo irealizuojamumo (o iš tiesų, sakytume, savo tikroviškumo) sergėtoja.

Reikia pastebėti, kad čia kalbama ne apie pozityvių įstatymų įgyvendinimą, keliant klausimą, ar įstatymo galia / jėga, numatanti jo taikymą, glūdi jame pačiame kaip *inforcement* (Derrida), ar, priešingai, – taikymas yra išoriškas pačiam įstatymui (Agambenas). Čia apskritai kalbama ne apie įstatymo taikymą. Nors šį klausimą ir kelia filosofija, jis, apskritai, susijęs su kuo kitu – įstatymo santykiu su prievarta. O įstatymo realizacijos klausimas yra įstatymo santykio su tikrove klausimas, būties, ontologinis klausimas.

Galima svarstyti, kaip šiuolaikinėje jurisprudencijoje ir teisės filosofijoje įprasminama ši ontologinė problema. Kita vertus, galima kelti klausimą – ar galima įstatymo taikymo kaip įstatymo santykio su prievarta problemą projektuoti į agambeniškai įvardijamą įstatymo realizacijos problemą? Tačiau teoriškai tampa akivaizdu, kad, aristoteliškoje perspektyvoje perinterpretuodamas Įstatymų (idėjos) ir jų įgyvendinimo arba realizacijos klausimą, Agambenas sykiu atskleidžia ir realybės principinio nerealizuojamumo ontologinę prasmę.

Literatūra

Agamben, G., 2005. *Il tempo che resta*. Torino: Bollati Boringhieri.

Agamben, G., 2014. *L'uso dei corpi*. Vicenza: Neri Pozza editore.

- Agamben, G., 2016. *Che cos'è reale? La scomparsa di Majorana*. Vicenza: Neri Pozza editore.
- Agamben, G., 2022. *L'irrealizzabile. Per una politica dell'ontologia*. Torino: Piccola biblioteca Einaudi.
- Foucault, M., 2008. *Le gouvernement de soi et des autres*. Paris: Seuil Galimard.
- Hegel, G. W. F., 1932. *Lezioni di filosofia della storia*. Firenze: La Nuova Italia.
- Hegel, G. W. F., 1979. Grundlinien der Philosophie des Rechts. In: Georg Wilhelm Friedrich Hegel: *Werke*. Band 7, Frankfurt a. M.
- Hegel, G. W. F., 1997. *Dvasios fenomenologija*, vertė A. Šliogeris. Vilnius: Pradai.
- Hegel, G. W. F., 2000. *Teisės filosofijos apmatai*, vertė L. Anilionytė. Vilnius: Mintis.
- Hegel, G. W. F., 2003. *Elements of the Philosophy of Right*. Transl. by H. B. Nisbet. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hegel, G. W. F., 2008. *La fenomenologia dello spirito*. Trad. A cura di Gianluca Garelli. Torino: Giulio Einaudi Editore.
- Hegel, G. W. F., 2011. *Phänomenologie des Geistes*. Hamburg: Felix Meiner Verlag.
- Platonas, 2005. *Antrasis ir septintasis laiškas*, iš senosios graikų kalbos vertė K. Sabolius. Vilnius: Aidai.
- Šerpytė, R., 2019. *Tikrovės spektrai. Vakarų nihilizmas tarp diagnozės ir teorijos*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Šerpytė, R., 2020. The Problem of Reality and Modal Ontology. *Open Philosophy* 3: 517–526. <https://doi.org/10.1515/opphil-2020-0121>